

POTOK – KŘÍŽ – KNIHA

POZNÁMKY K SÉMANTICKÉ VÝSTAVBĚ
ROMÁNU KAROLINY SVĚTLÉ KŘÍŽ U POTOKA

Václav Vaněk

Karolina Světlá přetrvává dnes ve čtenářském povědomí především jako autorka knih o jedincích ocitajících se v situaci osudového citově-morálního dilematu nebo obětujících své city vyššímu, nadosobnímu mravnímu přikázání. Většina jejích próz má ostatně podobnou postavu (častěji ženu – *Frantina*, *Zvonečková královna*, *První Česka* atd., ale i muže – *Nemodlenec*, *Lamač a jeho dítě*) již v titulu. Takovému personalizujícímu určení námětu titulem se ze známějších prací Světlé vymykají pouze dvě – *Vesnický román*, v jehož názvu autorka ve zkratce akcentovala disparátnost zvoleného prostředí a žánru, a *Kříž u potoka*.¹ Jeho ústřední postava, Evička Potocká, je přitom již od vydání knihy přijímána jako přímo prototypové ztvárnění mravně skvělé hrdinky, stvrzující navíc svou dokonalost citovou obětí. Zvýraznila-li oproti její postavě Světlá v titulu *potok* a *kříž*, musíme se ptát, jaké místo ve struktuře románu zaujímají právě tyto prvky.

1 Dále uvádíme KP, citujeme podle vydání z roku 1994. Číslo označuje příslušnou stranu.

Děj románu je situován do „utěšeného údolíčka“, ohraničeného půlkruh-hem hor. Jeho obyvatelé jej obvykle opouštějí jen za obchodními nebo úředními záležitostmi, často taková cesta za hranice důvěrně známého končí tragicky (Veník Kobosil umírá na vojně steskem po domově, dolanský stárek poznává v Praze při korunovaci lehkomyšlnost své milé a vzdává se lásky atd.). Údolí je uzavřeným světem, vybaveným ostatně vším potřebným k životu i ke smrti (kostel, hospoda, hřbitov).

Mezi množstvím potoků, které stékají z hor a napájejí vodou úrodnou půdu údolíčka, jeden nabývá zvláštního významu. Evičku na něj upozorňuje pěstoun ve vyprávění o tragickém osudu rodu Potockých:

„Pohlédni k horám; tam, kde jsou nejvyšší, uziš na okraji lesa vrcholky jejich, kryjící skálu, strmou a vysokou. Nevšiměj si stavení nad ní, jestliť pouhou jen strží, jindy tam říkali u Kobosilů, teď je prázdné; tím lépe si všimni toho, které v stínu skály v sadě se rozkládá. Hle, mezi ním a lesinou do údolí se sklánějící se to teď zatřpytilo jako zlatá nit, i zaleskl se tam v slunci potok shůry padající, jenž pomáhá také mlýn náš hnát. Po potoku tom má stavení i rodina v něm bydlící jméno svoje, říkají tam, jestli to ještě nevíš, u Potockých, odtamtud pocházeli nešťastní ti bratři.“

/.../ Právě v tom okamžiku jako by slova jeho tím většího měla nabýt pro ni významu, zahořely hory, skála, strž nad ní, stavení pod ní, potok, les podél něho se táhnoucí v krvavé záři západu. (KP, s. 50)

Totéž činí i pěstounka, když vypráví příběh Józina: *Pramínek /.../ na své pouti lesem stále vzrůstá, až co potok široký a hluboký spadáva okolo Potockých do údolí, kdežto spojiv se s vodami jinými naplňuje rybník náš. (KP, s. 71).*

Tento potok tedy spojuje všechna tři místa, v nichž se odehrává románový děj. Pramení poblíž *stavení Kobosilových*, v němž vyrůstala nešťastná Józa, protéká kolem Józinou kletbou stíženého *statku Potockých*, pohání *dolanský mlýn* a hned za ním končí svou cestu v rybníce. Tím je dána jeho určující role v utváření románového prostoru; je osou propojující důležitá místa děje, jeho voda plyne od počátku (setkání Józy s Mikšem) ke konci (katarzní Eviččin návrat na místo osudového rozhodnutí) tragické historie. Stává se dokonce aktérem románového děje: po potoce posílá Józa své nikdy nepřijaté milostné vzkazy, kytice divokých horských bylin pro Mikše, proti proudu potoka až k jeho prameni se v den před svatým Janem vydává Evička, aby poznala místo Józiny lásky, podél potoka pak v zamyšlení dojde na místo svého osudného setkání se Štěpánem.

Potok je tak jedinou viditelnou spojnici mezi dvojím světem v románu se setkávajícím – mezi světem hor, drsným a zasvěceným silám přírody, v němž z

lidí přežívá pouze okoralá rodina Kobosilova, a světem údolíčka, venkovské pospolitosti, kultury a civilizace.² Na hranicích těchto dvou světů, na úpatí hory se nalézá statek Potockých. Ve směru toku potoka, z hor, přichází do něho Józa a její kletba tak dopadá na rod Potockých z výše, jako přírodní katastrofa; vzhůru proti proudu (proti směru přirozeného působení přírodních sil) se naopak vydává Evička. Její cesta je už touto skutečností mnohem těžší.

II.

Potok tedy vymezuje prostor, v němž se odehrávají děje románu. Samotný jeho pramen, studánka v nejhlubším lese na hřebenu hory, je místem, kde se Józa setkává s Mikšem Potockým a kam se potom uchyluje i v osamoceném snění o lásce.

Také na druhém konci cesty potoka, poblíž rybníka, se utváří prostor pro osudové dívčí snění. Ve mlýně Dolanských jako by se sbíraly, „mlely“ a ve vyprávění proměňovaly temné události pramenící v horách a vodou přinášené do údolí. Jako o historce z dávných dob se Evička dozví od pěstouna o zabití jednoho z Potockých druhým pro dívku ze mlýna, jako rodinné tajemství vypráví její pěstounka příběh Józín – a právě pěstouni tak nechtěně iniciují Eviččinu obět.

Historie sdělovaná Evičce pěstounem je spojena s polozbořenou kapličkou nedaleko mlýna, v polích uprostřed úhoru. Na toto podivné, pusté místo poznamenané bratrovraždou: *!.../ jako by tu příroda působit přestávala. Nebylo tam široko daleko ni stromku, ni křoviny, ni významnější byliny, jen nizounká plavá tráva půdu pokrývala... Bylo to místo nejen pusté, ale i zapomenuté, mrtvé tam vždy panovalo ticho, každý zvuk tam se rozléhající byl jen ozvěnou hlasu vzdáleného, nikdy tam nevznikal, vždy jen zanikal* (KP, s. 47), přichází Evička snít a přemýšlet, zde se odhodlává ke své oběti.

Stojí tak proti sobě dvě místa spojená nejen potokem, ale i svou sakrální povahou (kaple jako posvátné místo křesťanské, pramen-studánka jako posvátné místo pohanské), a konečně i vzájemným odkazem v textu: Evička u kapličky *položivši si knihu na klín, tak radostně a dychtivě se dala do čtení jako poustník, hasí-li si v lese pustém žízeň u stříbrojasné šplouchající studánky* (KP, s. 47), Józa líčí proměnu přírody ve chvílích čekání na milého u studánky uprostřed pustého lesa slovy: *„Jako by to ani nebyl tentýž les, kde denně bývám na stelivu, nýbrž kostel jakýs, jehož sloupy jsou ty vysoké kolem mne stromy, v nichž to nešumí vítr, nýbrž hrají varhany jako o bílou sobotu o vzkříšení.“* (KP, s. 76)

Oba privátní prostory, v nichž hrdinky nalézají místo pro formulování svých nejvlastnějších tužeb a citů, je charakterizují i jako reprezentantky neslučitelných světů: *studánka* určuje Józu, i s bratrem od mládí udržovanou v nevzdělanosti (*Čáry byly jejich modlitbami, svatým písmem i zákoníkem; více na ně dávali než na kněze, ba než na Boha samého*. KP, s. 64), za zástupkyni světa přírodních sil, pohanských rituálů a kouzel, *kaplička* pak připomíná Eviččino místo na straně křesťanství a kulturního společenství.

Józa svedená Fraňkem z hor do statku Potockých se skrývá se svými nejsoukromějšími city za večerů do vrb na břehu potoka, na stejném místě pak končí vlastní rukou svůj život. U kamenného kříže, který dal Franěk vystavět nad jejím hrobem, se potkává Evička se synem Potockých Štěpánem, místo u kříže se jí stává útulkem (v samotě i v hovorech se Štěpánovým bratrem Ambrožem) poté, co ji Štěpán opustil. Józa a Evička se míjejí v čase (a to o více než půl století), setkávají se ale v místě, v němž dávají průchod svým nejprivátnějším citům. Jako se ke stavení a světu Kobosilových přimyká Józina studánka a k mlýnu Dolanských Eviččina kaplička, tak se ke statku Potockých patří *kříž* u potoka.

Tento kříž označuje střed románového světa, do něhož pak vstupuje s celým svým symbolickým potenciálem. Nacházejí se uprostřed cesty mezi studánkou a kapličkou je znamením, v němž se prostupuje symbolika pohanská (průnik světa živých a mrtvých) se symbolikou křesťanskou (místo utrpení, oběti a víry). Především je však místem střetnutí (a syntézy) protikladných sil.

Střetnutí Evičky a Józy probíhá jako boj o odčinění Józiny rouhačské kletby. Rovnováha je nastolena spíše než Eviččinou obětí jejím přijetím Józiny bolestné zkušenosti ztracené lásky (v symbolické rovině ji vyjadřuje situace, kdy po roztržce Evy s Ambrožem zjeví se Józín duch vytrhává nůž ze svých prsou a vráží jej do Eviččina srdce). Tato zkušenost je zviditelněna Eviččinou jizvou na čele, která se opakovaně připomíná ve výjevu Ambrožova umírání i v trpce ironické závěrečné scéně románu. Zestárlý, již zcela zapomnětlivý pěstoun vykládá u kapličky Evičce znovu starý krvavý příběh o dvou Potockých bratřích jednu dívku milujících, příběh, který se stal předznamenáním osudu jejího i Józina. Přidává i svou oblíbenou průpovídku o lásce, která *je nejhorší ze všech na světě zimnic* (srov. KP, s. 53 a 241). Eviččin pohled je při tom upřen, stejně jako kdysi, k horám, ne však ke statku Potockých, ale ke hřbitovu, kde leží milovaný Ambrož.

Úhor kolem kapličky *Evička proměnila v zahrádku, kterou pečlivě pěstuje* (KP, s. 241). Jednoznačnou odpověď, jestli cena zaplacená za přijetí a kultivaci Józina přírodního, pudově elementárního prožitku je přiměřená, však Světlá nedává.

Svět románu je utvářen knihami, které formují minulost (knihy Ambrožových předků byly spáleny cizími žoldáky a jejich popel vhozen do potoka: „...že snad tu pravý počátek kletby vás stíhají?“ ptá se Evička, „Tak jest,“ dotvrzuje jí Ambrož, KP, s. 198) i budoucnost rodu Potockých (Evička vyzývá Ambrože, aby do náhodně zachované kroniky předků přidal *tu nejspanilejší ze všech stránku*).

Józino ponížení má původ v pověstné knize, kterou prý panský ovčák získal od samotného ďábla. Ta se mu stala zdrojem vědomostí, s jejichž pomocí připravil kouzelný nápoj pro Józu. Proti moci této magické knihy stojí Evička se svými knihami a novinami, která se znalostí světa vyčtenou z románů nepřipouští kompromis ani city menší než absolutní. Pokus napravit rod Potockých pouze za pomoci této mravní výbavy selhává – Eva je dokonce Štěpánem přinucena vzdát se své četby a zamknout knihy do truhly. Uspěje, teprve když získá podporu Štěpánova bratra Ambrože.

Také on svůj osud spojuje s knihou – se starou kronikou Čech, k níž je přivázáno několik archů náboženských úvah a rodinných záznamů předků Potockých: „Ó, jací to byli lidé a jaké to měli myšlenky! Zápisky ty jsou mými modlitbami, jimiž k Bohu se povznáším a v nebi prodlévám.“ (KP, s. 197) Teprve prolnutím Eviččiny nezkušené učenosti a Ambrožovy nekultivované moudrosti, čerpající však ze zdrojů národní a rodové historie, mohla být moc Józiny kletby zlomena. Proti magické moci kouzel a zařikání tak i v tomto případě stojí křesťanská víra a lidská vzájemnost.

Józa a Evička se nekonfrontují pouze jako dvě milující ženy, jedna z lásky proklínající, druhá svou lásku obětující, do jejich střetu se promítá boj sil přesahujících osud jednotlivce. Ten nalézá výraz v uspořádání románového prostoru. Józa náleží ke světu hor, ve kterém dosud vládne divoká příroda a člověk je podřízen jejím nezbadatelným zákonům, Evička přísluší do světa civilizovaného lidského společenství; její úsilí o zrušení kletby nad statkem Potockých má i dimenzi kolonizační.

Opuštěná místa, kam se obě dívky uchylují se sny, jež mají rozhodnout o jejich budoucnosti, se stávají místy jejich citového, ale i duchovního zasvěcení – Józe se nejen zdá les být kostelem, ale i na Mikše pohlíží jako na *nebeské zjevení*, jeho řeči má za *prorocství*, a také Evička je u kapličky *jako by u zpovědi bývala*. Právě tato skutečnost, primárně posvátná podoba obou míst, kaple i pramene, a povaha Józiny kletby, která je explicitní výzvou Bohu a výrazem pochybnosti o boží existenci („*Oslyšíš-li mne, pak volati budu, ...že nejsi, že nikdy nebyls, že zvuku jen se klaněli a báli.*“ – s. 108), dodává střetu obou dívek rozměr ideově náboženský.

Součástí obrozenského pohledu na svět bylo i romantické okouzlení předkřesťanským mýtem, pohanskými rituály a bohy. Toto okouzlení, zdá se, se

však týkalo společnosti ve svém celku cítící nábožensky konvenčně (a zahrnující např. i kněze). Existující rozpor byl reflektován (viz např. Lindova *Záře nad pohanstvem*), k jeho důslednému domýšlení však chyběla odvaha a zřejmě i výrazové prostředky. Na samém konci celé epochy se ale objevuje s novou naléhavostí. Někde (jako v Erbenově *Kytici*)³ otevřeněji, jinde (jako v dílech Boženy Němcové a Karoliny Světlé) skryt pod povrchem citově laděných příběhů. Karolina Světlá pak jako jediná ze zmíněných autorů nalézá sílu k položení otázky, která nutně vyplývá z pochopení a přijetí obou světů jako ideově autonomních a rovnoprávných – otázky samotné boží existence. Otázky, kterou se stupňovanou naléhavostí klade v následujících románech, ve *Frantíně* a *Nemodlenci*. Již jejím položením se ocitá v názorové blízkosti jiných autorů své doby – Karla Havlíčka, Jana Nerudy a jejich kritického skepticismu.

Hovořit o „objektivním romantismu“ (Janáčková 1985, s.125) lze tedy v souvislosti s dílem Karoliny Světlé také v tomto kontextu: jako o schopnosti objektivizovat vášnivě prožívaný rozpor a učinit z něj osu uměleckého díla.

Celý děj románu *Kříž u potoka* je rámován postavou starého mlynáře dolanského. Začíná se okamžikem jeho úmrtí, retrospektivně se dozvíme o událostech jeho života, znovu je připomenut v poslední větě románu. Tato postava v sobě spojuje rysy obou dívčích protagonistek. Se zaniceným odhodláním se nejprve bouří proti Bohu, střílí do nebe a vzpírá se otroctví tělesnosti. Při pokusu obejít se bez spánku upadá do nemoci, která připomíná Józina kataleptický stav po požití kouzelného nápoje (*počal sice dýchat, údy pohybovat, oči otvírat, ale nadobro vzpamatovat se nemohl*). Později dochází smírné vyrovnanosti s Bohem, pokory a mravní vznešenosti, která ho spojuje s Evičkou (*Zdědila po něm všechny jeho myšlenky a návyky, všimá si mlynářka, KP, s. 44*). Dožívá však – stejně jako Evička v závěru románu – poznamenán zraněním, se životními silami podlomenými chorobou. Ani v případě jeho osudu Světlá bezvýhradně rozhodnutí střetu přírodních sil a křesťanského světa nenabízí.

V titulu románu však *kříž* (v době K. Světlé jistě chápaný především jako symbol křesťanský) a *potok* (přírodní fenomén, vyvěrající z pramene, posvátného pohanského místa) nalézají prostor vedle sebe.

PRAMEN:

SVĚTLÁ, Karolina

1994 *Kříž u potoka* (Praha: Knižní klub, převzato z vyd. 1968 Praha: Odeon)

3 Téma (ukradení duše ženy) i zpracování Józina příběhu (mužovo hledání pomoci u moudré báby, jeho vina na ženě smrti, motiv potoka) nápadně upomínají na Erbenovu baladu *U rba*.

ČECH, Leander

1891 Karolina Světlá (Brno: Hlídka literární, doplněný otisk)

JANÁČKOVÁ, Jaroslava

1985 „Kříž s románem“, in *Stoletou alejí* (Praha: Čs. spisovatel)

KLEINSCHNITZOVÁ, Flora

1919 „Náboženské postavy z lidu v díle Karoliny Světlé“, *Listy filologické* 46,
1919, s. 29–45, 91–106

LIŠKOVÁ, Věra

1945 „Ke kompozici a k povaze díla Karoliny Světlé“, in *Posmrtný odlitek z prací*
(Praha: Melantrich)

ŘEPKOVÁ, Marie

1977 *Vypravěčské umění Karoliny Světlé* (Ústí nad Labem: Severočeské nakla-
datelství)